

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 57 (16668)

2003 чылдың
МАЙ 22,
четверг

Ат салган шагы 16.00
Садар өртөз 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны СОЛУГАЛАРНЫ ТОДАРГАЙЛААН

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга Айыткалының сөзүгеллин Москваның Кремльге бо чылдың май 16-да номчаан. РФ-тин Федералдыг Хуралының үстүкү болгаш адалдык палаталарының депутаттары, губернаторлар, республикаларның президентилери, чазактар даргалары болгаш өске-даа хары-салгалыг ажилдакчылар, ниитизи-биле муң ажыг кижини орта олурушкан. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак база киришкен.

В.В. Путин Айыткалынга Президент албан-дужаалынга үш

чыл ажилдаанының түнелдерин үндүргөн, Россия Федерациязының 2003 чылда кылгыр ажилдарының кол сорулгаларын, оларны амыдыралга канчаар боттандыгарын тодаргайлаан.

Ш.Д. Ооржак Москвадан Новосибирскиге келгеш, Сибириниң федералдыг округунга Сибириниң болгаш бистин республиканың ажил-ижинге, амыдыралынга хамаарышкан чугула айтырыгларны шийтпирлээринге киришкеш, дүүн, май 21-де, эеп чанып келген. Дарганы Тыва Республиканың Чазак кежигүннери Кызылдың аэропортудан уткуп алган.

Бистин корр.

Интернеттен медээлер

СҮЗҮК ШЕРИИНИҢ МӨЧҮЗҮ ТЫВЫЛГАН

Чаватай ортулукка (Тере-Хөл) аңнап чораш, Кунгуртуг суурнун чурттакчызы Аяс Идам үе-дүптүн чевээнге душ болуп таваржы берген.

Археологтарның санап турары

биле алырга, ук тывыш Алтынхааннар күрүнезиниң болгаш Джунгар хаанның (бистин эранның 16-18 вектери) үезинге хамаарышкы дег. Тывыштын онзагай талазы чүдөл дээрге, өлгөн кижиниң мөчүзүн тос-биле шып каан чевегиниң Тывага бир-ле дугаар тывылганы болур. Ында 25-30 хар үезинде карачал сүзүк шерини орнукуштукан деп, эртеменнер санап турарлар.

Бурунгу дайынчының мөчүзүнүн артынчыларын амдыы дээрзинде Кунгуртугнун тус чер музейинде шыгжаан. А чевегден тывылган согун баштарын болгаш өске-даа чүүлдерни шин-

чилээри-биле Кызылда эккелген. Шинчилел ажилдарын республиканың археология албанының начальниги Омак Шырап удуртуп турар. Маңаа каксызы-биле демдеглек каар чүүл чүл дизе, Омак — «Аржаан-2» базырыкты казып шинчилээринге дорту-биле киришкен кижилерниң бирээзи. Скифтерниң үезинге хамааржыр ук базырыкты үптөкчилер бичии-даа дүвүретпээн болган. Би-Хем кожуунун девискээриниң Өк ыйгылаажында («Хааннар шынаазы») «Аржаан-1» деп базырык база бар. Оон ужулган үнелиг тывыштарның аразындан алдындан шуткуп кылган пантераны (чурукта) тыпкан. Алызында барып ол Тываның сүлдө-демдээ апарган.

ӨВҮРЖҮЛЕРНИҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Чоокта чаа Өвүр кожуунун Хандагайты суурда «Айдыс» деп ажил-агыга хереглээр барааннар болгаш мебель садыы ажыттылган.

Ында амыдыралга ажыглаар нарын техникадан, тудуг материалдарындан эгелээш, аап-саап чүүлдерге чедир, кижиниң бажың-балгатка хереглеп болгу дег эргежок чугула барааннарының шуптузу бар. Садыгың ажыдышкыны тус черниң чурттакчыларынга эзулуг-ла байырлал болган. Чүл дизе моон

мурнунда өвүржүлөр чаа соодукчу, хеп чуур машина, телевизор азы чымчак мебель садып алыр дээн болза, албан-на Кызыл кирер, хилинчээн көөр турган. Чаа садыгың ажыттылганы-биле ук чидиг айтырыг артык планче шилчип, дембээрелдин дүжү болуп артып калган.

Мерген ОНДАР.

ХАРЫЛЗААЗЫ ҮЗҮКТЕЛ ЧОК

Амгы үеде Турцияда 30 хире тыва студентилер өөренип турарлар.

Оларның ийизи — Конияда, 10-у — Стамбулда, 15-и — Анкарада база бир ийизи — Эскишехирде. Тыва студентилерге төрөөн чурту, бажың-балгады-биле харылзажырының кол чөпсээ электронуг почта азы Интернет апарган, ынчангаш оларның бир кези бо сорулга-биле дөргүл-төрелдеринге компьютер техниказын саткаш, чоргузуп берген. Харын-даа Эскишехирде Османгази университетиниң «инженер-про-

граммист» кафедрасының студентизи Алексей Оюн тыва дылда сайтыны (www.enesay.com) тургускан болгаш оң ажылын башкарып турар. Бо онзагай интернет-курлавырда Азия төвүнде агаар-бойдустуң дугайында информацияны, Тываның уттундурбас хүннериниң календарын, сөөлгү тыва медээлерни болгаш өске-даа чүүлдерни кириген.

Дина ОЮН.

Биче бүдүрүлгө

«БОДАРАЛДА»

Оюмаа ОНДАР-ООЛ.

ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызының «Бодарал» биче бүдүрүлгези тургустунганындан бээр чаа-ла он чыл чедип орат. Уран чүүл көрүлдээинге кедер чараш хептерни даараар талазы-биле оларның ады-сураа алгай берген димизме, ол хөөредиг болбас. Оң директору Екатерина Чимий-ооловна Ондар-оол бүдүрүлгени багай эвес удуртуп турар.

«Бодаралга» кире дүштүм. Боданып көр дигензиг-дир. Бүдүрүлгениң даараньлга цегиниң ажыл-ижи чыл санында шуудаашкында. Мында шупту-ла шевер аныктар ажилдап кирген. Торгу хептин доозазын моон көрүп болур. Алдан-маадырларның тура халышкыны болганындан бээр 120 чылын байырлаарының белеткелдери чоруп турар. Аңа ойнаар уран чүүл артистериниң хептерин аңгы-аңгы аян-хевирлерге даарап турарын көрдүм.

Ол дээрге шаандакы сүүрсүүр одагалыг дүжүметтер бөрттери, шыва торгу тоннар, платьеелер, таакпы хаптары дээш база оон-даа ыңай. «Бодаралда» шеверлерниң чамдызын адап бердилер. Оюмаа Ондар-оол даараан хептерни хере базып, делгей каап турду. (Уланчызы 2-ги арында).

Депутаттың ажил-ижи

ЧАГЫГЛАРЫН КҮҮСЕТКЕН

РФ-тин Күрүне Думазының депутады, бистин чаңгыс чер-чурттуувус Чылгычы Ондар чоокта чаа Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга кожууннарынга белек-селектиг чедип, соңгукчулар-биле ужурашкаш, кылып турар ажылының дугайында отчетту берген.

Соңгукчуларның дилег-чагыын езугаар ТР-ниң Кадык камгалал яамызы-биле бир демниң болуп, Мугур-Аксы суурнун төп эмнелгезинге ажыглаары-биле дизельдиг электростанцияны, УЗИ аппаратты чедиргеш, хүлээткен.

Мөңгүн-Тайга кожуунун девискээринге «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада салбырының төлээлери М.И. Ондар, В.Ф. Чадамба база идеп-кейлиг ажилдап, депутат-биле бир демниг болуп, партияже кирер күзелдиг хамаатыларны эвилелдээн.

Орук ара Өвүрнүн Саглы суурга депутат Ч.Ондар база ужуражылганы эрттирген.

Бай-Тайга кожуунун соңгук-

чулары Күрүне Думазының депутадын четтикпейн манап турган. Ужуражылганың түнелинде Кызыл-Даг суурнун көдээ клубунга соңгукчуларның дилээн езугаар хөгжүм үнү улгаттырар аппаратты, Шуй суурнун школазынга хөгжүм төвүн, Тээли, Ээр-Хавак клубтарынга база-ла хөгжүм төптөрүн белекке берген.

Кайы-даа кожууннарның соңгукчулары депутаттың кылган ажылының дугайында отчетту дыңнааш, оң ажылынга эки деп үнелелди берген.

РФ-тин Күрүне Думазының депутады Чылгычы Ондар бо хүннерде Москвада ажылын уламчылап турар.

Бистин корр.

ӨРТТЕР

КЫППЫШААН

Бо чылдың май 12-ден 18-ке чедир республиканың девискээринге болган болуушкуннар дугайында Тыва Республиканың Онза Байдалдар яамызы биске дыңнаткан.

Тываның девискээринге бо үениң дургузунда 11 өрт болган, оң ишинде ийизи бүдүрүлгеге, тозу амыдырал-чуртталга объектилеринге кыпкан. Бир кижини когараан, өлүм-чидим болбаан.

Орук-транспортка 11 озал-ондак болган, 3 кижини амытынындан чарылган, 13 кижини кемдээшкинге таварышкан.

Неделя дургузунда 101 кем-херек үлгүдешкини бүртүктеткен, 4 кижини өлгөн.

Эрткен дүн-хүнде республиканың девискээринге 6 арга-арыг өртү өөскүп үнгөн, оң чүгүле чаңгызын өжүргөн, өскөлери кыппышаан. Бо өрттер Би-Хем кожуунун Өөк, Туран, Каа-Хем кожуунун Сизим, Кызыл кожуунун Черби, Чөөн-Хемчик кожуунун Чадаана ыяш ажил-агыларының девискээрлеринде арга-арыгларда болуп турар.

Санкт-Петербургтун 300 чылынга

БАЙЫРЛАЛГА КИРЖИРЛЕР

Россияның соңгу найысылалының губернаторунун чалааны-биле хоорайның тургустунганының 300 чылының байырлалына киржир Тыва Республиканың албан езузунун делегациязының составын Чазак бадылаан. ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.Т. Конгар делегацияны удуртуп чоруур. ТР-ниң Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамының сайыды Э.А. Данзын, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун башкарыкчы эртем ажилдак-

чызы, төөгү эртемнеринин кандидаты М.Х. Маңнай-оол, бүзээлге турган Ленинградтын чурттакчылары, күш-ажылдың хоочуну Т.Т. Матюшова, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Б.Б. Подгорный, ТР-ниң Чазак Аппаратының сектор эргелекчизи У.С. Надыл, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының килдис начальниги, журналист М.О. Ондар делегацияның составында кирип турар.

Санкт-Петербург хоорайның Хоойлужудулга хуралының удуртулганының чалааны-биле Нева кыдында хоорайның байырла-

лынга киржир делегацияның составын ТР-ниң Улуг Хуралы бадылаан. ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы Н.С. Германова, комитет даргазы С.М. Ооржак, Хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызы Б.К. Балчий-оол, комитет даргазы В.А. Ушкалов делегацияның составында кирген.

Санкт-Петербургтун тургустунганының 300 чылының байырлалына киржир ТР-ниң Чазак болгаш Улуг Хуралының делегацияларының кежигүннери дүүн, май 21-де, ужуп чорупкан.

Бистиң корр.

ЧЕРНИҢ ЫРАА-ДАА
МООНДАКТАВААН

Россияның соңгу найысылалы Санкт-Петербург бо хүннерде үндезилеттинип тургустунганының 300 чылын байырлап турар.

Ш.Д. Ооржактың Санкт-Петербургтун амьдыралы-биле таныжылгазы.

Архитектура талазы-биле кайгамчыктыг чараш туттунган, үлетпүрнүң, эртемниң, культураның сайзыраан бо хоорай-биле тываларның харылзаазы Тыва Арат Республика үезинде эгелзэн. Питерниң өөредилге черлеринге бедүүн араттарның ажы-төлү эртем-билигини чедип ап турган. Россияның составына Тываның эки тура-биле каттышканы Нева кыдында хоорай-биле харылзааны улам калбартаан. 1947 чылда Кызылдың №2 ортумак школазының баштайгы бөлүк доозукчулары ынаар өөренип чоруткаш, эртемнеринин үндезиннерин чедишкенин шингээдип алып аргалыг болган. Төөгү эртемнеринин доктору, академик Ю.Л. Аранчин, төөгү эртемнеринин доктору, Тываның Улустун чогаалчызы М.Б. Кенин-Лопсан болгаш өскелер-даа аңаа хамааржыр.

Санкт-Петербургтун язы-бүрү дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин Тываның хөй санныг аныктары дооскан, оларның доозазын санаары берге. Кандыг эртем-билигилг тускай эртемниглерни чок дээр боор: инженерлер, техниктер, тудугчулар, эртемденнер, артистер, культура, профэвилел ажилдакчылары болгаш оон-даа өске. Питерге эртем-билиг чедип алганнарның иштинден Тываның күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнының удуртуп ажилдарына хөй чылдарда үре-түннелдиг ажилдааннар, алдарлыг аттарлыг суралгыг кижилер эвээш эвес. Олар чараш бойдус чурумалдыг

ак-көк Тыванының экономиказын, культуразын, эртемни, социал адырын хөгжүдөр херекке боттарының төлептиг күш-ажылчы үлүүн кириггенер. «Сураглыг Питерге шингээдип алган эртем-биливис, өөренип алган үлегер-чижектиг культуравыс бистиң ажил-иживиске, амьдырал-чуртталгавыска дегем орукту берген» деп, доозукчулар чугаалап турарлар. Ол үндезинниг, утказы ханы.

Санкт-Петербург биле Тываның аразында социал-экономикиг харылзаалар чоорту тургустунуп келген. Үлетпүрү, эртеми, культуразы сайзыраңгай бо хоорай-биле экономикагит харылзааларны калбартыр сорулганы Тыва Республиканың Чазак 1995 чылда салган. Ынчангаш садыг-экономикиг, эртем-техниктиг, социал-культура болгаш эрге-хоойлу кады ажилдажылгазының дугайында Тыва Республиканың болгаш Санкт-Петербург хоорайның аразына Чингине дугуржулгага ат салырының белеткел ажилдарын ийи тала хынамчалыг чоруткан. ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржак 1995 чылдың июнь төнчүзүнде Питерге ажил-албан кылып чеде бергеш, хоорайның мэри – Чазак Даргазы А.А. Собчак, сайгарлыкчылар, эртемденнер, бүдүрүлгө каттыжышкынынарының, банкыларның, организациаларның удуртукчулары-биле ужурашкан, ажил-агыжы ажык чугааны кылган. Чингине дугуржулгага А.А. Собчак биле Ш.Д. Ооржак атты салганнар. Ол үеде Санкт-Петербург хоорайның мэринин экономика талазы-

биле оралакчызы турган (ам РФ-тиң Президентизи) В.В. Путин Чингине дугуржулганың төлевилелин белеткээринге база аңаа ат салышкынына киришкен. Моон алырга ол төөгүлүг уjurдузальг документиге хамааржыр. Ук чугула дугуржулгага кады ажилдажылга кайы-даа талага ажыктын барымдаалааш, ында айтыккан хемчеглерни амьдыралга боттандыраарын, моон сонгаар хөгжүдөрүн айтыккан. Ажыл-агыт талазы-биле өске-даа дугуржулгаларга ийи таланыг төлээлекчилери атты салган. Чингине дугуржулгага айтыккан хемчеглерни кайы-даа тала күүседир ажилдарны чоруткан. Санкт-Петербургтун хүннери Тыва Республикага 1995 чылдың сентябрьда болуп эрткен. Аңаа үлетпүр, тудуг, культура, шажын ажилдакчылары, эртемденнер ниитизи-биле 40 ажыг кижичи киришкен. Невада хоорайның чурукчуларының делгелгезин организастан. Тывага тудар биче ГЭС-терниң төлевилелдери-биле ТР-ниң Чазак кежигүннери танышкаш, чүдүлдүзүнүп деткээн. Республикада биче ГЭС-терни тудуп турар, оон бирээзи Кызыл-Хаяда биче электростанция ажылдадып кирген. Оон өске-даа ажил-херекти ийи тала боттандырган. Ынчалдыр Тывадан ырак Россияның соңгу чүгүнде хоорай-биле социал-экономикиг харылзаалар сөөлгү үеде эгелзэн. Ол моон сонгаар улам калбарар дээрзинге чигзинип турбас.

Таан-оол ХЕРТЕК.

«БОДАРЛАДА»

(Төңчүзү. Эгези I-ги арында).

Артистерниң кедер хептери аянныг болгаш чараш болур уjurлуг. Аяна Маады ол дугайын чугаалап олурду. Даараныкчыларның аразында Январина Сендажы — база-ла шевер даараныкчының бирээзи.

Тываның көдээ суурларының уран талантылыг ыраажыларын, танцылаар самнакчыларын боларның кылган чараш хептери өөртүр-ле боор. Суурлардан

Хоойлужудулга палатазында

Эрткен сессияның түңнелдери-биле

Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының часкы сессиязының чедиги хуралына ниитизи-биле 15 айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

«Тус чер референдумунун дугайында», «Кыдыкы Соңгу чүктүн үндезин болгаш эвээш санныг чоннарының эрге-ажыктарының дугайында» болгаш «Уксаалыг мал ажылының дугайында» хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» хоойлулар хүлээп алдынган.

«Кыдыкы Соңгу чүктүн үндезин болгаш эвээш санныг чоннарының эрге-ажыктарының дугайында» хоойлу амгы байдалда эргежок чугула дээрзи-биле депутаттар чаңгыс ай чөпшээржип турза-даа, ук хоойлу сайгарылгазы барык ийи шак хире уламчылаан. Айтыккан хоойлу эзугаар көрдүнгөн чигелделерни чүгле тожуларга эвес, кунгуртугжуларга база тыпсырын чедип алып дээр депутаттарны чаңгыс үн чүткүлү нарын байдалды тургускан. Ынчалза-даа бо сорулганы амдыг дээрзинде чедип алыры болдунмаан. Чүге дээрже Россия Федерациязының Чазаканың №255 доктаалын эзугаар Кыдыкы Соңгу чүктүн эвээш санныг үндезин чоннарының чизезинче кунгуртугжулар кирбейн турар. Чурт девискээринде федералдыг дүрүм, хоойлулар кол деп санаттынып турар болганда, республика деннелинге чөрүшкөктиг хоойлу хүлээп алыры хоозун дүвүрел болуру билдингир. Ынчангаш үр үе дургузунда сүмөлешкен соонда депутаттар ук хоойлу кунгуртугжуларга база хамаарылгалыг дээрзин айтыккаш, ону чүгле федералдыг чизеге немелде кириген соонда, күш кирер дугайында тодарадып айтыккан. Россияның Кыдыкы Соңгу чүгүнде эвээш санныг үндезин чоннар чизезинге кунгуртугжуларны кириер талазы-биле ажилды Хоойлужудулга палатазының Соңгу чүк айтырыгыларын талазы-биле комитети чорудуп эгелзэн.

Республиканың соңгулда комиссиязының ажилдап кылганы «Баш бурунгаар бадылаашкын чорудары-биле тодараткан

чагыглар база кээп турар. Элзэн каш даараныр хааржактарны сонга дужун дургаар тургузуп, быжыглап каан. Оларның шуптузун хол-биле долгавас, чүгле буттар-биле тевер. Тываның Культура яамызының бо эки дерилгелиг биче бүдүрүлгези улам байыр-ла болзун.

ЧУРУКТАРДА: даараан хептер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ чуруктары.

Хоойлужудулга палатазында

Эрткен сессияның түңнелдери-биле

Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының часкы сессиязының чедиги хуралына ниитизи-биле 15 айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

«Тус чер референдумунун дугайында», «Кыдыкы Соңгу чүктүн үндезин болгаш эвээш санныг чоннарының эрге-ажыктарының дугайында» хоойлу амгы байдалда эргежок чугула дээрзи-биле депутаттар чаңгыс ай чөпшээржип турза-даа, ук хоойлу сайгарылгазы барык ийи шак хире уламчылаан. Айтыккан хоойлу эзугаар көрдүнгөн чигелделерни чүгле тожуларга эвес, кунгуртугжуларга база тыпсырын чедип алып дээр депутаттарны чаңгыс үн чүткүлү нарын байдалды тургускан. Ынчалза-даа бо сорулганы амдыг дээрзинде чедип алыры болдунмаан. Чүге дээрже Россия Федерациязының Чазаканың №255 доктаалын эзугаар Кыдыкы Соңгу чүктүн эвээш санныг үндезин чоннарының чизезинче кунгуртугжулар кирбейн турар. Чурт девискээринде федералдыг дүрүм, хоойлулар кол деп санаттынып турар болганда, республика деннелинге чөрүшкөктиг хоойлу хүлээп алыры хоозун дүвүрел болуру билдингир. Ынчангаш үр үе дургузунда сүмөлешкен соонда депутаттар ук хоойлу кунгуртугжуларга база хамаарылгалыг дээрзин айтыккаш, ону чүгле федералдыг чизеге немелде кириген соонда, күш кирер дугайында тодарадып айтыккан. Россияның Кыдыкы Соңгу чүгүнде эвээш санныг үндезин чоннар чизезинге кунгуртугжуларны кириер талазы-биле ажилды Хоойлужудулга палатазының Соңгу чүк айтырыгыларын талазы-биле комитети чорудуп эгелзэн.

«Кыдыкы Соңгу чүктүн үндезин болгаш эвээш санныг чоннарының эрге-ажыктарының дугайында» хоойлу амгы байдалда эргежок чугула дээрзи-биле депутаттар чаңгыс ай чөпшээржип турза-даа, ук хоойлу сайгарылгазы барык ийи шак хире уламчылаан. Айтыккан хоойлу эзугаар көрдүнгөн чигелделерни чүгле тожуларга эвес, кунгуртугжуларга база тыпсырын чедип алып дээр депутаттарны чаңгыс үн чүткүлү нарын байдалды тургускан. Ынчалза-даа бо сорулганы амдыг дээрзинде чедип алыры болдунмаан. Чүге дээрже Россия Федерациязының Чазаканың №255 доктаалын эзугаар Кыдыкы Соңгу чүктүн эвээш санныг үндезин чоннарының чизезинче кунгуртугжулар кирбейн турар. Чурт девискээринде федералдыг дүрүм, хоойлулар кол деп санаттынып турар болганда, республика деннелинге чөрүшкөктиг хоойлу хүлээп алыры хоозун дүвүрел болуру билдингир. Ынчангаш үр үе дургузунда сүмөлешкен соонда депутаттар ук хоойлу кунгуртугжуларга база хамаарылгалыг дээрзин айтыккаш, ону чүгле федералдыг чизеге немелде кириген соонда, күш кирер дугайында тодарадып айтыккан. Россияның Кыдыкы Соңгу чүгүнде эвээш санныг үндезин чоннар чизезинге кунгуртугжуларны кириер талазы-биле ажилды Хоойлужудулга палатазының Соңгу чүк айтырыгыларын талазы-биле комитети чорудуп эгелзэн.

«Кыдыкы Соңгу чүктүн үндезин болгаш эвээш санныг чоннарының эрге-ажыктарының дугайында» хоойлу амгы байдалда эргежок чугула дээрзи-биле депутаттар чаңгыс ай чөпшээржип турза-даа, ук хоойлу сайгарылгазы барык ийи шак хире уламчылаан. Айтыккан хоойлу эзугаар көрдүнгөн чигелделерни чүгле тожуларга эвес, кунгуртугжуларга база тыпсырын чедип алып дээр депутаттарны чаңгыс үн чүткүлү нарын байдалды тургускан. Ынчалза-даа бо сорулганы амдыг дээрзинде чедип алыры болдунмаан. Чүге дээрже Россия Федерациязының Чазаканың №255 доктаалын эзугаар Кыдыкы Соңгу чүктүн эвээш санныг үндезин чоннарының чизезинче кунгуртугжулар кирбейн турар. Чурт девискээринде федералдыг дүрүм, хоойлулар кол деп санаттынып турар болганда, республика деннелинге чөрүшкөктиг хоойлу хүлээп алыры хоозун дүвүрел болуру билдингир. Ынчангаш үр үе дургузунда сүмөлешкен соонда депутаттар ук хоойлу кунгуртугжуларга база хамаарылгалыг дээрзин айтыккаш, ону чүгле федералдыг чизеге немелде кириген соонда, күш кирер дугайында тодарадып айтыккан. Россияның Кыдыкы Соңгу чүгүнде эвээш санныг үндезин чоннар чизезинге кунгуртугжуларны кириер талазы-биле ажилды Хоойлужудулга палатазының Соңгу чүк айтырыгыларын талазы-биле комитети чорудуп эгелзэн.

Республиканың соңгулда комиссиязының ажилдап кылганы «Баш бурунгаар бадылаашкын чорудары-биле тодараткан

Чечена БУЛЬГОВА.

2003-2004 чылдарда Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязының, ажил берикчилер каттыжыышкынынарының болгаш Тыва Республиканың Чазааның аразына дугуржулга дугайында

2003-2004 чылдарда Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязының, ажил берикчилер каттыжыышкынынарының болгаш Тыва Республиканың Чазааның аразына дугуржулга дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ
2002 чылдың декабрь 30 № 1002
Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1.2003-2004 чылдарда Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязының, ажил берикчилер каттыжыышкынынарының болгаш Тыва Республиканың Чазааның аразына дугуржулганы чүүлдүг деп көөр (кожуп каан).

2.Тыва Республиканың яамылары болгаш ведомстволары дугуржулгага ат салган соонда социал-күш-ажылчы

хамаарылгаларны дүүштүрер талазы-биле үш талалыг республика комиссиязынче хүлээп алдынган хүлээлгелерни боттандырынарга эргежок чутула бөлүк хемчеглерни дугуржулгага ат салган соонда ай хуусаада ажилдап кылыр болгаш киирер.

3.Бо дугуржулганы «Тувинская правда» болгаш «Шын» солунга парлаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК

Бистер, моон адаанда профэвилелдерниң республика каттыжыышкынынарының, ажил берикчилер каттыжыышкынынарының болгаш Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелиг төлээлекчилери, моон ыңай талалар дээр, Россия Федерациязының Конституциязына болгаш Тыва Республиканың Конституциязына, Россия Федерациязының «Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Хоойлузунга, Россия Федерациязының «Профессионалдар эвилелдериниң, оларның эргелериниң болгаш ажил-чорудулгазының магадлалдарының дугайында» Хоойлузунга, Россия Федерациязының Күш-ажылчы кодекзинге, 2002-2004 чылдарда профэвилелдерниң бүгү-российжи каттыжыышкынынарының, ажил берикчилериниң бүгү-российжи каттыжыышкынынарының болгаш Россия Федерациязының Чазааның аразында Чингине дугуржулгага үндезилээш, 2003-2004 чылдарда республика деңнелинге социал-күш-ажылчы харылзааларны таарыштырып дүүштүрер кол принциптер талазы-биле талаларның дугуруштунган көрүштерин база оларны боттандырап талазы-биле бир демниг

хөделиишкенин тодарадып турар бо дугуржулгага (моон ыңай – дугуржулга дээр) аттарыыс салдывыс.

Тыва Республиканың социал политиказының кол сорулгазы болза кижиниң төлептиг амыдыралын болгаш хостуг сайзыралын, социал дең эвес чоруктуң деңнелин кудуладырын, чурттакчы чоннуң орулгаларын бедидерин, Тыва Республиканың экономиказының хөгжүлдезинге үндезилээш, амыдыралдың деңнелинге эргежок чутула бааза болур социал ачы-дузаларның, магадлалдарының бүгү-ниитиге чедингир болгаш ниитилелге тааржыр шынарны хандыраарына дүжүп турар байдалдар тургустунган турар ужурлуг деп, дугуржулганың талалары санап турар.

Дугуржулга болза ажилдакчыларның эң биче хемчээлдиг, экономиктиг болгаш социал магадлалдарын ажыглаарына албан чутула чүүлдерни дугуржулга доктаадып турар болгаш коллективтиг керээлерде көрдүнген ол магадлалдарны калбартырына күш-ажылчы коллективтерниң эргелерин кызыгаарлавайн турар дээрзин талалар хүлээп көрүп турар.

1. ЭКОНОМИКТИГ ПОЛИТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Дугуржулганы күүседир болгаш хамаатыларның социал магадлалдарын хандырап сорулга-биле республиканың экономиказының шапкын хөгжүлдезинге идигни бээринче угланган хемчеглерни боттандыраарына Талалар ажилдап кылыр база хандыраар.

Чазак:

1.1.Бирги ээлчегде:

1.1.1.Бүдүрүлгелер боттарының акша-хөреңгилерин бүдүрүлгелерни тургузарынче, модернизастаарынче, чаарты тургузарынче болгаш калбартырынче мөөнээринге база идепкейлиг киириш-тиреринге инвестициялыг чогумчалыг байдалды оларга тургузарына дузалаар.

1.1.2. Биче бүдүрүлгелерни, тараачын (фермер) ажил-агыйларны тургузарына болгаш ажилдадырына база оларның ажил-чорудулгазының эге үе-чадазында оларга күрүнеден деткимче көргүзеринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп тургаш, биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадырына идиг бээр.

1.1.3. Өнчүге эргелерниң магадлалдарын хандыраарының деңнелин бедидип турар хемчеглерни тодарадыр, бизнес хөгжүлдезиниң оруунда административтиг шаптыктарны чайладыр.

1.1.4. Республика болгаш тус чер бюджеттериниң база бюджеттен дашкаар күрүне фондларының мурнунга үлетпүр, бүдүрүлге болгаш кедээ ажил-

агый организацияларының өре-ширезин эде көөрүнүң аргазын боттандырап талазы-биле хемчеглерни боттандыраар.

1.2.Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң ортумак хуусаалыг болгаш үр хуусаалыг программаларын ажилдап кылырына база боттандыраарына хандырап болгаш хүлээп алдынган программаларның күүселдезиниң дугайында чурттакчы чонга дыңнадыр.

1.3.Бюджет акша-хөреңгилерин камналгалыг болгаш ажыктыг чарыгдар сорулга-биле республика бюджетинден акшаландыргынып турар албан черлерин чагыгларны сайгарар талазы-биле конкурстарга тыва бараан бүдүрүкчүлериниң мурнады киржилгезин езугаар материал-техниктиг сорулгалыг продукция, аш-чем продуктулары, эм аймаа болгаш барааннар-биле (ажылдар, ачы-дузалар) хандырап талазы-биле Тыва Республиканың девискээринге күрүне чагынының системазын сайзыраңгайжыдар.

1.4.Барааннарның болгаш ачы-дузаларның шынары дээш шимчээшкенин хөгжүдеринче угланган, хереглел рыногунга арыг чижилгеге болгаш шынары багай, мегелеп кылган продукциядан ону камгалаарына таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылыр.

1.5.Массалыг информация чепсекте-

ДУГУРЖУЛГА

рин дамчыштыр республика бюджетиниң орулгаларының болгаш чарыгдалдарының дугайында информацияны үндүрүг төлекчилеринге квартал санында дыңнадыр. Чер-чер бюджеттериниң орулгаларының болгаш чарыгдалдарының дугайында чурттакчы чонга дыңнадып турарын кожууннарның, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның чагырга даргаларына сүмелээр.

1.6.Бир эвес республиканың девискээринде чижилге өртектериниң болгаш шынар талазы-биле аңаа демей өске регионнарда бүдүрүп турар барааннарны болгаш ачы-дузаларны бюджет акша-хөреңгилериниң күсели-биле садып албазын тус чер бот-башкарылганың органнарына сүмелээр.

1.7.Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агыйының организацияларының кышкы байдалдарга ажилдаарына белектелиниң талазы-биле муниципалдыг тургузулгаларның ажилына контролду боттандыраар.

1.8.Республиканың аш-чем талазы-биле арга-шинэзин камгалаарына болгаш хөгжүдеринге көрдүнген акша-хөреңгилерниң хемчээлдеринге кедээ бараан бүдүрүкчүлерин күрүнеден деткирин хандыраар.

1.9.Мал-маган оорлаар чорук-биле демисел талазы-биле дээштиг хемчеглерни хүлээп алыр.

1.10.Экономиканың болбаазырадылга адырларын шапкын хөгжүдеринге күрүнеден деткимче бээринче угланган хемчеглерни боттандыраар.

1.11.Продукцияга, барааннарга болгаш ачы-дузаларга өртектерниң база тарифтерниң өзүлдезиниң темпелерин ол-ла хевээр тудар сорулга-биле чайгаар монополиялар субъектилериниң адырына өртектерни (тарифтерни) күрүнеден таарыштыраарының механизм ажыглаарын уламчылаар.

1.12.Инвалидтерниң саны ажилдап турарларның 50 ажыг хуузу болуп турар организацияларга болгаш бүдүрүлгелерге «Россия Федерациязында инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» 1995 чылдың ноябрь 24-те № 181 Федералдыг хоойлузунга дүүштүр тус чер үндүрүлгелериниң талазы-биле чийгелдерни бээр.

1.13.Продукцияга, барааннарга болгаш ачы-дузаларга өртектерниң (тарифтерниң) өскерилгезин баш бурунгаар тодарадып турар көргүзүлгелерниң дугайында чайгаар монополияларның субъектилер системазына структура талазы-биле чаартылга чорударының айтырыгларының дугайында информация-биле үш талалыг комиссияны хандыраар.

Ажил берикчилери:

1.14.Экономиктиг чогумчудулга, бүдүрүлгелерниң саң-хөө байдалын экижидер, оларның угланышкынын эде көөр, коллективтериниң социал камгалалының талазы-биле эргежок чутула организастехниктиг хемчеглерни боттандыраар.

1.15.Продукцияның бот-үнезин чийгедир, бүдүрүлгени турумчудар болгаш хөгжүдөр, чижилгеге быгыг арга-шинектиг продукцияны бүдүрүп үндүрер, хоосураашкынын баш бурунгаар чайладыр, организацияларның саң-хөө байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр.

1.16.Бараан бүдүрүкчүлери болза республика болгаш федералдыг бюджеттерден аңгылап берип турар акша-хөреңгилерни чөп ажыглаарын хандыраар, кедээ ажил-агый болгаш үлетпүр продукциязы-биле чурттакчы чонну хандырап талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр, шынарны болгаш чижилгеге туруштуг арга-шинекти бедидерин чедип

алыр.

1.17.Организацияларның социал-экономиктиг байдалының дугайында, ажил төлөвириниң амгы үеде төлөвириниң талазы-биле хүлээп ап турар хемчеглер дугайында күш-ажылчы коллективтерниң мурнунга отчетудун доктаамал бээр.

1.18.Саң-хөө ажил-агый ажил-чорудулгазының документтери, анализтери болгаш ревизияларның, аудитор хыналдаларының түннелдери-биле таныжар эргени профэвилелдер органнарына бээр.

1.19.Коммунал ачы-дузалар болгаш чылыг энергиязының талазы-биле өрширени организацияларның ажилдакчылары төлээр кылдыр хемчеглерни хүлээп алыр.

Профэвилелдери:

1.20.Хамаатыларның боттут орулгаларын кудулатпайн тургаш, республикага экономиктиг реформаларны боттандыраарынче угланган хемчеглерни күүседиринге идигни бээр. Россия Федерациязының Федералдыг хуралының Күрүне Думазының фракциялары болгаш депутаттары-биле харылзаалар дамчыштыр кол статьялар талазы-биле республика бюджетин камгалаарына дузаны көргүзөр.

1.21.Бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга бүдүрүлге онаалдазын күүседиринге болгаш күш-ажылчы сагылга-чурумну быжыглаарына идигни бээр.

1.22.Адырларның, организацияларның хөгжүлдезиниң ортумак хуусаалыг база үр хуусаалыг программаларын ажилдап кылырына болгаш боттандыраарына киржир.

1.23.Тыва Республиканың Чазааның чанында организацияларның хуужудулга, хоосураашкын, дүжүрүшкүн, эде организастаашкын айтырыгларының талазы-биле доктаамал ажилдап турар комиссияларны ажылдык киржир.

1.24.Девискээр, адырлар аайы-биле республика дугуржулгаларын болгаш коллективтиг керээлерни дамчыштыр бүдүрүлгени турумчударын, бүдүрүлге онаалдаларының күүселдезиниң чорудулгазынче ажилчы чоннары хаара тударын чедип алыр, иштики күш-ажылчы корум-чурумнуң дүрүмнерин ажилдакчыларның сагаан турарына идигни бээр.

1.25.Коммунал ачы-дузаларның талазы-биле өрширени бодурбас болгаш төлээр талазы-биле тайылбыр ажилын бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң ажилдакчыларының ортузунга чорудар, чылыдылга энергиязы дээш өрширени төлеттирер талазы-биле чыылданы чорудар дээш бааза бүдүрүлгелерге дузалажыр.

1.26.Россия Федерациязының «Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» (1995 чылдың ноябрь 24-те эдилге езугаар) 1992 чылдың март 11-де № 2499 Хоойлузунга дүүштүр ажилдакчыларның санында хамаарылга чокка өнчүнүң бүгү кевирилериниң организацияларына коллективтиг керээлерни албан күштүг болдурап болгаш күш-ажыл талазы-биле органнарга оларның дыңнадылыг бүрүткээшкенин организастаар, оларның күүселдезинге контролду боттандыраар.

1.27.Бүдүрүлгени эргелеп-башкараарына киржиринге, коллективтиг керээлерни, дугуржулгаларны тургузарына болгаш хүлээп алырына, коллективтиг күш-ажылчы чаргыларны шийтпирлээринге профэвилел активиниң өөредилгезин организастаар.

(Уланчызы 4-кү арында).

2. КҮШ-АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИ, ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ БОЛГАШ АМЫДЫРАЛЫНЫҢ ДЕҢНЕЛИ

(Уланчызы. Эгези 3-кү арында).

Чазак:

Чурттакчы чоннун орулгаларының талазы-биле политиканың кол сорулгазы болза чурттакчы чоннун боттуг орулгаларын доктаамал бедидери, чурттакчы чоннун социал-демографтың янзы-бүрү бөлүктөрүнүн акша орулгаларын аңгылап ылгаарын эвээжедери, яды-түрөңги чоруктуң хемчээлин кызырары, амыдырап-чурттаарына эргежок чугула херектиг чүүлдерден куду орулгаларлыг чурттакчы чоннун үлүүн боттуу-биле эвээжедери.

2.1. Ажыл төлевиринче, стипендияларны болгаш пособиелерни төлөөринче шилчидип турар акша-хөрөңгилерниң сорулгалыг ажылгалаына күрүнө база хөй-ниити контролюн хандыраар.

2.2. Республика бюджеттеринин чарыгдалдарына контролюду болгаш оларның айыттыг сорулгаларга ажылгалааттынган турары дээш хууда харысалганы хандыраар база ол акша-хөрөңгилерниң киргениниң болгаш чарыгдалдарының дугайында үш талалыг комиссияга дыннадыр.

2.3. Бюджет адырының ажылдакчыларына ажыл төлевирин чогуур үезинде болгаш долу хемчээлге төлээр талазы-биле хемчеглерни алыр.

2.4. Кадык камгалалының ажылдакчыларына бюджет акша-хөрөңгизинин күсели-биле ажыл төлевирин төлээр дугайында айтырыгны көөр.

2.5. Амыдырап-чурттаарына эргежок чугула чүүлдерниң хемчээли-биле ай санында санажыр болгаш массалыг информация чепсектеринге ооң хемчээлин квартал санында парладыр.

2.6. Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күрүнө комитеди амыдырап-чурттаарына эргежок чугула чүүлдерден куду орулгаларлыг чурттакчы чоннун акша орулгаларының, ажыл төлевиринин үлүүнү дугайында сан-медээлерни Социал-күш-ажылчы хамаарылгаларны дүүштүрер талазы-биле комиссияже квартал санында кириер.

Бюджеттен дашкаар адырның ажыл берикчилери:

2.7. Хүн бүрүнүнүн ажыл төлевирин чогуур үезинде төлөп бээрин хандыраар база ол талазы-биле ажылдакчыларга ерелерни 2003 чылдын июль 1-ге чедир дуглаар талазы-биле хемчеглерни

ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр.

2.8. Акша хевири-биле эвес төлээр ажыл төлевиринин үлүү ажыл төлевиринин ниити түнүнүн 15 хууздан ашпас ужурлуг.

2.9. Ажылдакчыларның күш-ажыл төлевирин таарыштырып башкаарын адырлар аайы-биле тариф дугуржулгаларын база бо Дугуржулганы барымдаалап, коллективтиг керээлерни чарарының болгаш боттандырыарының аргазы-биле боттандыраар.

2.10. Адырлар аайы-биле (тарифтер-лиг) дугуржулгаларда болгаш коллективтиг керээлерде хүлээп алдынган чурумга дүүштүр ажыл төлевиринин эде санажылгазын чорудар.

2.11. Санажылга хуудустарын ыяа-ла бербишаан, ажылдакчыларга ажыл төлевирин чартык ай санында чогуур үезинде болгаш долу хемчээлге төлөп бээр. Ажыл төлевирин төлээр талазы-биле өре-ширени болдурган таварылгада профэвилелдери-биле кады өрени дуглаарының хуусааларын айытпышаан, хемчеглерни ажылдап кылыр.

2.12. Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзининин 128 чүүлүнүн 3, 5 пункттарында көрдүнгөн таварылгаларда төлевирлиг шөлээни бээр.

2.13. Ажыл берикчизинин буруузу-биле ажылдавайн турган үени ажылдакчының ортумак ажыл төлевиринин хемчээлинге төлөп бээр.

Профэвилелдери:

2.14. Күш-ажыл талазы-биле хоойлужу-дулга болгаш өске-даа нормативтиг актыларны сагып турарына база ажылдап турарларның ажыл төлевирин, шөлээ түннерин, эмнелге хуудустарын төлеттер болгаш ажылдан үнгөн таварылгада үзе санажылга алыр эргелерин камгалаарына, күш-ажылчы керээлерни чарарына, күш-ажыл дептерлерин болгаш медицина полистерин тыпсырына контролюду хандыраар.

2.15. Күш-ажыл төлевиринин айтырыгларының талазы-биле коллективтиг күш-ажылчы чаргыларны илередиринге болгаш сагындыраарына киржир. Күш-ажылчы чаргылар талазы-биле комиссияларны бүдүрүлгелерге организаастаарына болгаш оларның ажыл-чорудулгазына идигни бээр. Суд, күрүнө болгаш өске-даа органнарга профэвилел кежигүннеринин эргелерин камгалаар.

3. КҮШ-АЖЫЛ РЫНОГУН ХӨГЖУДЕРИ БОЛГАШ ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУ АЖЫЛЧЕ ХААРА ТУДАРЫНА ИДИГНИ БЭЭРИ

Чазак:

Күш-ажыл рыногунун ажыл-биле хандырылганының кол сорулгазы – ажыл берикчизин эргежок чугула мергежилдин ажылчын күжү, а ажылдакчыны – чогумчалыг ажыл төлевирлиг ажыл болгаш күш-ажылдың база гигиенаның айыыл чок чоруунун негелделеринге дүгжүп турар күш-ажылдың негелделери-биле шалыпкын, үзүк чок хандырып турар күш-ажылдың ажыктыг болгаш сайзыраңгай рыногун тургузары.

3.1. Кадрларның өөредилгезин болгаш катап өөредилгезин организаастаар талазы-биле хемчеглерни, хосталып турар ажылдакчыларның мергежилдин база катап белеткелин бедидерин баш бурунгаар көрүп турар чоннун ажылга тургустунарына дуза чедирер адырлар аайы-биле база республика программаларын ажылдап кылырын болгаш боттандыраарын хандыраар.

3.2. Күштүг болуп турар хоойлужу-дулгага дүүштүр бүгү деңгелдеринин бюджеттеринин акша-хөрөңгизинин база ажыл берикчилеринин акша-хөрөңгизинин күсели-биле бар ажылчын туруштарны (99 муң) хевээр арттыраар база 2003-2004 чылдарның дугузунда 1,5 муң немелде ажылдаар черлерни тургузар.

3.3. Бердинген вакансиялар банкызынче хамаатыларның, а бердинген ажылчын күш банкызынче ажыл берикчилеринин келирин калбартып тургаш, ажыл дилээр чоруктуң үе-чадазын кудуладыр. 2003-2004 чылдарда ажыл чок чоруктуң ортумаа-биле үргүлчүлээшкенин үе-чадазы 7,5 айлардан ажа бээрин болдурбас.

3.4. Демдегледип турар ажыл чоктарның санының деңгели: чурттакчы чоннун ажылдап шыдаар санындан 2002 чылда – 8,8 хуу, 2003 чылда – 9,1 хуу ажа бээрин болдурбас.

3.5. Ажыктыг ажылдап турар бар ажылчын туруштарны чөп ажылгаарын хандыраарына болгаш чаа ажылчын туруштарны тургузарына үндүрүг база чээли политиказының талазы-биле экономиктиг быраларны үре-түннелдиг ажылгаар дээш тодаргай хемчеглерни тодарадыр. Бүдүрүлгени калбартырына, чаа ажылчын туруштарны тургузарына акша-хөрөңгилерни салып турар организацияларга үндүрүг чиигелделерин кириер органы өөренип көөр.

3.6. Үш талалыг комиссияже информацияны бээри-биле адырлар, кожууннар болгаш хоорайлар аайы-биле ажылдаар черлерниң шимчээшкениниң статис-

тиктиг шинчилелин болгаш мониторингизин (ажылдаар чаа черлерни киригени, үре-түннелдиг ажылдап турар ажылдаар черлерни хевээр арттырары) күрүнө статистика органнарының чылдыңна чоруткан турарын хандыраар.

Ажыл берикчилери:

3.7. Адырлар аайы-биле дугуржулгаларда болгаш коллективтиг керээлерде тодараттынган нормаларны барымдаалавайн ажылдакчыларны массалы-биле үндүрер чоруктарны болдурбас, ажыл хүнүн, турушкуннарның узунун кызырарының, өске ажылче ажылдакчыларны шилчидеринин негелделеринин дугайында чугаалажыышкыннарны профэвилелдери-биле чорудар.

3.8. Хоозураан бүдүрүлгелерниң хосталып турар ажылдакчыларына оларның эт-хөрөңгизинин баазазына катап тургустунуп турар ажылдаар туруштарга ажылга тургустунуп алыр артык эргени бээр.

3.9. Хостуг ажылдаар туруштар дугайында медээлерни кожууннарда болгаш хоорайларда чонну ажылга хаара тудар төптөрже чогуур үезинде болгаш долу

хемчээлге дамчыдар.

3.10. Даштыкы ажылчын күштү хөлезилээрин профэвилелдери-биле дугуржулга езугаар боттандыраар.

Профэвилелдери:

3.11. Ажылга тургустунушкуннун айтырыгларының талазы-биле халас консультацияны болгаш эрге-хоойлулуг дузаны профэвилел организацияларына, профэвилелдерниң кежигүннеринге бээр.

3.12. Чоннун ажыл-биле хандыртывылгазының талазы-биле болгаш ажылчын туруштарны, ооң иштинде долу эвес ажылдаар чурумче, ажылчыннарның катап белеткелинче болгаш өске-даа чүүлдерже шилчилгени хевээр арттыраар талазы-биле ажыл берикчилери-биле дугуруштунган хемчеглерни хүлээп алыр талазы-биле бөлүктөрни коллективтиг керээлерже база Дугуржулгаже кириерин хандыраар.

3.13. Тыва Республиканың чонунун ажылга тургустунарына идиг бээринин программаны ажылдап кылырына база боттандыраарына киржир.

4. ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ СОЦИАЛ КАМГАЛАДЫЛГАЗЫ БОЛГАШ СОЦИАЛ КАМГАЛАЛЫ

Бүгү-ле талалар:

4.1. Уругларга болгаш элээдилерге бүгү хевиринин чайгы кадыкшыдылга лагерлеринин, үстүкү классчыларның күш-ажыл болгаш дыштанылга лагерлеринин четкилерин хевээр арттыраарына дузалаар база оларның материал-техниктиг баазазын хандыраар.

4.2. Дугуржулганың күштүг болуп турар үезинде ажылдакчыларның санаторий-курорт хандырылганын акшаландыраарына киржиринин, а ол ышкаш бюджеттен дашкаар фондуларның акша-хөрөңгизинин база боттарының акша-хөрөңгилеринин күсели-биле уругларның кадыкшылын экижидер болгаш дыштанылганының талазы-биле чурумун хевээр арттыраар.

Чазак:

4.3. Тыва Республиканың «Культура дугайында» 1995 чылдың март 22-де Хоойлузун боттандыраарын уламчылаар.

4.4. «2001-2003 чылдарда Тыва Республиканың аныктары» болгаш «2003-2010 чылдарда Тыва Республикага анык өгбүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандыраары» деп сорулгазын айыткан республика программаларының боттаныышкынын хандыраар.

4.5. «2003-2005 чылдарда назы четпестерниң хайгаарал чок чоруун болгаш корум-чурум үрээшкенин болдурбазы» деп республика программанын ажылдап кылыр болгаш ооң боттаныышкынын хандыраар.

4.6. Чуртталга-коммунал ачы-дузалары дээш чуртталга субсидияларын тыпсырының аргазын езугаар төлевир талазы-биле чурттакчы чоннун чединмес хандырылгалыг кезээниң социал камгалалын хандырыышаан, Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйын чаартыр талазы-биле программаны боттандыраары уламчылаар.

4.7. Бүгү деңгелдеринин бюджеттерин тургузуп тургаш, кадык камгалал, өөредилге, эртем, культура, социал хандырылга сорулгаларын акшаландыраарының адырлар аайы-биле нормативтерин барымдаалап көөр.

4.8. Күрүнениң социал стандарттарын доктаадып тургузарының хире-шаа-биле чурттакчы чоннун янзы-бүрү категорияларына социал төлөлгелерни болгаш чиигелделерни адрес езугаар бээрин чурумчудар база хандыраар.

4.9. Тус чер бот-башкарылга органы камгаладылга дадыырларын ажылдавайн турар чурттакчы чоннун ыяа-ла медицина камгаладылганынче чогуур үезинде шилчиткен турарын хандыраар.

4.10. Саң-хөө аргаларны өөренип көрүп тургаш, Россия Федерациязының «Кыдыкы Сонгу чүк районнарында болгаш оларга деңештирген черлерде ажылдап база чурттап турар кижилерге күрүнө магадылалдарының болгаш компенсациялар дугайында» Хоойлузун боттандыраарына акша-хөрөңгилерни Тыва Республиканың бюджетинге баш бурунгаар көөр.

4.11. Тыва Республикага Профпатология төвүн тургузар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр.

Ажыл берикчилери:

4.12. Бюджеттен дашкаар фондуларже камгаладылга дадыырларын чогуур үезинде шилчидер, социал камгаладылга талазы-биле магадылалтынган пособиелерниң төлөлгезин чорудар, пенсия камгаладылганын системазына ажылдакчыларның хууда (персонифицированный) учедун боттандыраар.

4.13. Хуузунда акша-хөрөңгилерниң күсели-биле коллективтиг керээлерге организациялар ажылдакчыларына хоойлужу-дулга езугаар немелде күш-ажылчы болгаш социал-амыдырал хандырылга чиигелделери көрдүнгөн турар.

Ажыл берикчилери болгаш профэвилелдери:

4.14. Республиканың хоорайларының болгаш суурларының санитарлыг байдалын экижидер сорулга-биле доктааткан графиктерге дүүштүр оларны аштап-арыглаар талазы-биле суботниктерни организаастаар.

4.15. Профэвилелдери: чоогунда уругларның кадыкшыдылга лагерлеринин ажылына контролюду боттандыраар.

4.16. Организацияларга социал камгаладылга талазы-биле комиссияларны тургузар, оларның ажылын организаастаар.

4.17. Социал программаларны ажылдап кылырына киржир болгаш оларның күүселдезинге контролюду боттандыраар.

4.18. Пособиелер болгаш компенсациялар төлөлгезинге хөй-ниитинин контролюн боттандыраар, социал камгаладылга талазы-биле бюджеттен дашкаар фондуларның болгаш комиссияларның ажылына киржир, кышкы дыштанылгалар хүннеринде ажыл берикчилери-биле кады уругларга Чаа чылдын көргүзүглерин болгаш бүгү-ле уругларга — школарына белектер бээрин организаастаар.

4.19. Муниципалдыг тургузулганың деңгелинге Профкомнар даргаларының Чөвүлелдерин тургузар.

5. КҮШ-АЖЫЛ КАМГАЛАЛЫ

Чазак:

5.1. Тыва Республикада күш-ажыл камгалалының күрүне эргелелиниң чаңгыс аай системаның талазы-биле Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга күш-ажыл камгалалының болгаш күш-ажыл байдалдарының күрүне экспертизаның талазы-биле кезекти тургузар дугайында хемчеглерни хүлээп алыр.

Чазак болгаш ажыл берикчилери:

5.2. Күш-ажыл болгаш долгандыр турар хүрээлел камгалалының айтырыгларының талазы-биле бүдүрүлгелер удуртукчуларының, специалисттериниң, ажилдакчыларының өөредилгезин база аттестациязын чорудар болгаш техниканың айыыл чок чоруунуң негелделериниң сагылдазы дээш оларның харысалгазын бедидер.

5.3. Күш-ажыл камгалалының талазы-биле ажилдап турар 100 ажыг кижиниң бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны штатче кириер талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр.

5.4. Долгандыр турар хүрээлелдин байдалының дугайында чурттакчы чонга доктаамал дыңнадыр, үзүк чок болгаш ыяап-ла экологтуг кижизидилгениң болгаш өөредилгениң хөгжүлдезин хандыраар.

Ажыл берикчилери:

5.5. Чогуур профэвилел органнары бүдүрүлгеге болган бүгү-ле таарымча чок таварылгаларның дугайында дыңнадыр.

5.6. Күш-ажылдың негелделериниң талазы-биле ажилдаар туруштарның аттестациязын чорудар, «Россия Федерациясында күш-ажыл камгалалының үндезиннериниң дугайында» 1999 чылдың июль 17-де №181 Федералдыг хоойлуда доктааткан хемчээлдерден эвээш эвез ол сорулгаларга эргежок чугула акша-хөреңгилерни аңгылап бербишаан, күш-ажылдың байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглерни аңаа үндезилеп ажилдап кылыр.

5.7. Ажилдаар черлериниң аттестациязынга үндезилеп, хоойлужудулгада болгаш коллективтиг керээлерде көрдүнгөн күш-ажылдың таарымча чок байдалдарында ажил дээш компенсацияларны өнчүнүң бүгү хевирлериниң организацияларында ажилдакчыларга бээрин хандыраар.

5.8. Күш-ажылдың болгаш техниканың айыыл чок чоруунуң, а оя ышкаш долгандыр турар хүрээлелдин камгалалының талазы-биле хемчеглерни организацияларга ажилдап кылырын база оларның күүселдезин хандыраар.

6. ТАЛАЛАРНЫҢ ДУГУРЖУЛГАНЫ КҮҮСЕДИР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХӨДЕЛИИШКИННЕРИН, СОЦИАЛ КИРЖИКЧИ ЧОРУКТУ ХӨГЖҮДЕРИН ДҮҮШТҮРЕРИ

6.1. Бүгү-ле талалар:

— республиканың үш талалыг комиссиязынга күш-ажыл камгалалының, ажилга тургустунушкун, миграция (чоннуң ыңай-бээр көжүүшкүнү), чурттакчы чоннуң орулгалары болгаш амыдыралының деңгели, коллективтиг күш-ажылчы чаргылар, күш-ажыл хоойлужудулгазының айтырыгларының талазы-биле информацияны халас бээр;

— үш талалыг комиссияның хуралга чугаалашканының соонда, Дугуржулгага кириген айтырыглар талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр;

— Тыва Республиканың Чазак хүлээп алыр мурнунда чурттакчы чоннуң болгаш ниитизи-биле ниитилелдин эрге-ажыктары-биле холбашкан социал-эконо-

Ажыл берикчилери болгаш профэвилелдери:

5.9. Санаашкыннар езугаар алырга, продукцияны бүдүреринге чарыгдалдар түңүнүң 0,1 хуудан эвээш эвези азы ажылгала чарыгдалдарының 0,7 хуудан эвээш эвези оларны акшаландыраарында көрдүнүп турар күш-ажыл камгалалының талазы-биле хемчеглерни коллективтиг керээлерге болгаш Дугуржулгаже кириерин чедип алыр.

5.10. Организацияларга кабинеттерни (күш-ажыл камгалалының талазы-биле булуңнарны) тургузар.

5.11. Күш-ажыл камгалалының талазы-биле организацияларга кады ажилдаар комитеттерни (комиссияларны) тургузар, күш-ажыл камгалалының талазы-биле төлээлеттирген (бүзүреттирген) кижилерни соңгуур. Оларның өөредилгезин болгаш күш-ажыл камгалалының талазы-биле билиглериниң хыналдазын организастаар.

5.12. Бүдүрүлгелерге күш-культураны сайзырадыр, кадыкшыл, психологтуг сулаараашкын чорудар өрээлдерни чаартыр, бүдүрүлгеге күш-культураны организастаар.

Профэвилелдери:

5.13. Күш-ажыл камгалалының талазы-биле хоойлулар төлевилелдерин, нормативтиг эрге-хоойлулу актыларны ажилдап кылырынга киржир.

5.14. Күш-ажыл камгалалының байдалын, күш-ажыл камгалалының талазы-биле хемчеглерниң күүселдезин каттышкан хуралдарга доктаамал көөр болгаш ол айтырыглар дугайын ажилдакчыларга дыңнадыр.

5.15. Социал камгаладылга болгаш ыяап-ла медицина камгаладылга фондуларының акша-хөреңгилериниң чарыгдалы дээш контролду республика деңгелинде болгаш организацияларга боттандыраар. Фондуларның баштаар черлериниң ажылынга киржир.

Бүгү-ле талалар:

5.16. «Бүдүрүлгеге озал-ондактыг таварылгалардан болгаш хоочураан аарыглардан ыяап-ла социал камгаладылга дугайында» болгаш «Россия Федерациясында күш-ажыл камгалалының үндезиннериниң дугайында» федералдыг хоойлуларның күүселдезиниң талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр.

5.17. Күш-ажыл, үлетпүр, экологтуг айыыл чок чорук болгаш кадыкшыл камгалалының талазы-биле бир демниг контролду база ажыктыг демнежилгени боттандыраар.

миктиг айтырыглар талазы-биле республика хоойлуларының төлевилелдерин болгаш республиканың өске-даа нормативтиг эрге-хоойлулу актыларын чугаалажып көөрүнче кириер;

— профэвилелдин ажыл-чорудулгазының эргелерин болгаш магадылалдарын сагыыр, профэвилелдерниң болгаш оларның соңгулдалыг органнарының хоойлу езугаар ажыл-чорудулгазынга байдалдарны хандыраар, профэвилелдерни тургузарында болгаш оларның ажилдаарына шаптыктавас;

— кежигүн дадыырларын туда акша чок хевир-биле болгаш акша-хөреңгилерин ажил төлевиринге банкылардан акша-хөреңгини бээри-биле чергелештир профэвилелдерниң агар санна-

рынче ай санында база халас шилчидер талазы-биле профэвилелдерниң болгаш оларның каттыжышкыннарының эргелерин хандыраар;

— кежигүн дадывырын шилчидер талазы-биле өре-ширени чок болдураар база ону дараазында чылдарже чылдыраар болдурбас;

— профэвилел эге организацияларын тургузарында идигни көргүзөр;

— өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелеринде девискээр, адырлар, профэвилелдер дугуржулгаларын болгаш коллективтиг керээлерни чарып алырын болгаш боттандыраарын чедип алыр база күш-ажыл талазы-биле органнарга дыңнадышкын бээри-биле оларны бүрүткээр.

6.2. Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күрүне комитети № 1 капсырылга езугаар республикада социал-экономиктиг көргүзүлгелерниң байдалының болгаш оларның хөгжүлдезиниң угланышкыннарының дугайында социал-күш-ажылчы хамаарылгаларны дүүштүрер талазы-биле үш талалыг республика комиссиязынга квартал санында дыңнадыр.

6.3. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң организацияларында коллективтиг күш-ажылчы чаргыларны болдурбазында, оларны чогуур үезинде көөрүнге болгаш удурланышкын акцияларының эгелээр мурнунда оларны шиитпирлээринге идигни бээр.

Чазак:

6.4. Ажыл берикчилериниң каттыжарына, социал-күш-ажылчы хамаарылгалар талазы-биле ажил берикчилериниң эргелерин, хүлээлгелерин болгаш харысалгазын быжыглаарында идигни бээр.

6.5. Социал уjur-дузалыг объектилерни, күрүне болгаш муниципалдыг эт-хөреңгини хуужударының, буураашкынга таварышкан бүдүрүлгелерин, чурттакчы чонну ажилче хаара тударының болгаш республиканың ажилдакчыларының база чурттакчы чонунуң экономиктиг эрге-ажыктарын боттандыраары-биле холбашкан айтырыгларны көөр Чазактың тургусканы комиссияларының ажылынга профэвилелдериниң төлээлекчилериниң киржилгезин, бюджеттен дашкаар

7. ДУГУРЖУЛГАНЫҢ КҮШТҮГ ЧОРУУ, ООҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ ДЭЭШ КОНТРОЛЬДУ ХАНДЫРАРЫ БАЗА ТАЛАЛАРНЫҢ ХАРЫСАЛГАЗЫ

7.1. Талалар болза бо Дугуржулганы республикага дугуруштунган социал-экономиктиг политиканы чорударының ниити принциптерин доктаадып турар социал партнержу чоруктуң кол документизи кылдыр хүлээп көрүп, ооң негелделерин сагывышаан, Дугуржулганы удуртулга болдураарын хүлээнишаан, ону хажытканы азы хүлээлгелерни күүсетпээни дээш Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнгөн харысалганы чүктээрин хүлээп көөрүн медресе билип турарлар.

7.2. Дугуржулга 2003-2004 чылдарже чардынган, Талалар аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер болгаш чаа Дугуржулга чардынгыже чедир күштүг болур.

7.3. Дугуржулганың күүселдези дээш контролду Дүрүмге, Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинге, Россия Федерациязының «Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Хоойлузунга дүүштүр Тываның үш талалыг республика комиссиязы, а ол ышкаш Талалар тус-тузунда боттандыраар.

7.4. Бо Дугуржулгага ат салганының

Ат салганнар:
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.ООРЖАК

2003 чылдың январь 13.

фондуларны эргелеп-башкаарында киржилгени хандыраар.

Ажыл берикчилери:

6.6. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң организацияларында коллективтиг керээлерни чарарын организастаар, күш-ажыл талазы-биле органнарже оларны дыңнадыр бээр кылдыр бүрүткээр, коллективтиг керээлерниң күүселдезин хандыраар.

6.7. Профэвилел ажыл-чорудулгазының эргелерин болгаш магадылалдарын сагырын хандыраар, оларның организастаар-хоойлулу хевиринден хамаарылга чокка организацияларга профэвилелдерни тургузарында база оларның ажилдаарында шаптык катпас.

6.8. Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзиниң 377 чүүлүн езугаар культура-массалыг болгаш күш-культура-кадыкшылдыга ажылын эрттирер кылдыр коллективтиг керээлерде болгаш дугуржулгаларда тодараткан хемчээлге акша-хөреңгилерни, профэвилел организацияларында шилчидер, ынчалзажок ол күш-ажыл төлевир фондузунуң 0,5 хууздундан ашпас уjurлууг.

Профэвилелдери:

6.9. Девискээр дугуржулгаларын чарар талазы-биле өнчүнүң бүгү хевирлериниң организацияларының оларга киржир кылдыр хаара тудар дээш адырлар аайы-биле дугуржулгаларны чарып алыр талазы-биле профэвилелдерниң адырлар аайы-биле рескомнарының дүүштүрүкчү чөвүлелдериниң ажылын организастаар.

6.10. Күрүнениң күш-ажыл инспекциязы-биле кады күш-ажылчы хамаарылгаларны эрге-хоойлу езугаар таарыштырып башкаарының, коллективтиг керээлерни база дугуржулгаларны чарып алырының практиказының айтырыгларының талазы-биле бүдүрүлгелерниң база профэвилел организацияларының удуртукчуларының өөредилгезин организастаар.

6.11. Бо Дугуржулгада, а ол ышкаш адырлар аайы-биле дугуржулгаларда болгаш коллективтиг керээлерде көрдүнгөн хүлээлгелерни Чазак болгаш ажил берикчилери күүсетпээн таварылгада, ажил соксадышкыннарының организакчылары болбас.

соонда Талалар бүрүзү боттарында алган хүлээлгелерни боттандыраарында эргежок чугула хемчеглерни бир ай хуусаада ажилдап кылыр болгаш үш талалыг комиссияже кириер.

7.5. Талалар болза чартык чылдар аайы-биле Дугуржулганы боттандыраар талазы-биле хемчеглерниң күүселдезиниң чоруп турарының дугайында социал-күш-ажылчы хамаарылгаларны таарыштырып башкаар талазы-биле үш талалыг комиссияга дыңнадыр. Дугуржулганың боттанып турарын чартык чылда бир катап үш талалыг комиссияның хуралында көөр болгаш ооң түңнелдерин массалыг информация чепсектеринге чырыдар.

7.6. Дугуржулганың күштүүнүң хуусааның дургузунда күш-ажылчы болгаш экономиктиг хамаарылгалар талазы-биле коллективтиг күш-ажылчы чаргыларны болгаш чөрүлдээлерни таарыштыраар талазы-биле олардан хамааржыр бүгү-ле хемчеглерни Талалар хүлээп алыр, эргежок чугула таварылгада ескерилгелерни болгаш немелделерни Дугуржулгага кириер.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕДЕР ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДАН

Тыва Республиканың Профэвилелдер Федерациязының даргазы К.Х.ШАВЫРАА.

2003 чылдың январь 13.

Каа-Хемче сургакчылаашкындан

КАТАП ТЫНГАРЛЫП ЭГЕЛЭЭН

Кундустуг сумузу кожуун төвүндөн каш-ла километр ырак черде чыдар. Чагырга черинин демографтыг паспортун езугаар алырга, чыл эгезинде сумунун чурттакчы чонунун саны 623 кижиге турган. Оларның аразындан ажил чок деп санаттынып турарлары — 162 кижиге, инвалид кижилер — 72, ниити өреге саны — 148, хой ажы-төлдүг өг-бүлелер — 34. Чыл эгезинде сумуга дузалал ажил-агыйы тутпайн, картофель, ногаа тарывайн турган өг-бүлелеринин саны 146 болган.

Совхоз директору А.Д.Диңмей.

Бо хүннерде суму девискээринде часкы тарылгага, чаагай-жыдылгага хамаарышкан ажилчын хемчеглер канчаар чорутунуп турарының дугайында суму чагыргагының даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Екатерина Таановна Ондарның биске берген дыңнадынын солунун номчукчуларынга таныштырарга мындыг.

Чазак доктаалыңа үндезилээш, суму чагыргагының үндүрген тускай доктаалын күүседирбиле алдынган планныг хемчеглер кидин түлүк чоруп турар. Бир-ле дугаарында күүседир ужуруг ажилдар — суурнун иштики-даштыкы чаагайжыдылгазы. Бо ажилга чагырганың талазындан чонга техника-биле дузалажып турар. А өреге бүрүзү боттарының кодан девискээрин аштап-арыглап, кажаа-херимин чугайлап, дозулап, кышкы бокхүлүн бөлүп чүдүргөш, тускайлаттынган шөлче төп турар.

Сумунун чагырга чери кудумчу аайы-биле бажыңнарны тустус хынап, аштаттынмаан, дозулаттынмаан чурттакчыларның дарый хемчөөн ап, шыңгы контролду тудуп турар. Мындыг ажилдар үезинде суурда 31 ажил чок деп статустуг улус ээзи чок кудумчуларны аштап, суг бадырар буга уннарны арыглавышаан, оңгарартыр казып, муниципалдыг каттышкан бүдүрүл-

гелер даргаларыңа улуг дузаны кадып ажилдап турар.

Шынап-ла, Каа-Хем кожуунун Кундустуг суурнун турар чери-даа чараш, хем кыды чер чорду. Суурну 8 округка чарып каан, округ бүрүзүнүн комиссия кежигүннери чонун социал айтырыгларын, пенсия, өскүс уруглар азыракчыларының

байдалы дээн хевирлиг айтырыгларны шийтирилээр. Округта 2 херээженнер чөвүлелин даргалары ажы-төлүн хайгаарал чок каапкаш, арага-дарыже сундугар иелер-биле ажилды шыңгы чорудуп, ол ышкы комиссияда суур эмчизи, социал педагог башкы боттарының дагынган хүлээлгезин күүседип, хоочуннар чөвүлелин даргазы Клавдия Маскаленко шупту пенсия назылыг кижилер-биле ажилдап турар. Алыс мал талазы-биле ховары-ла шын деп билдим. Бо хүнде сумуда мыйыстыг бода мал бажы 110, хой, өшкү чүгле сумунун Чөлээш аттыг көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинде бар. Ынчалзак суурда школа, садик, культура одаа болгаш көдээ библиотека ажилдап турар. Өреге бүрүзү болгаш албан организация черлери хувааттынган девискээринде боттарының кышкы черинин курлавыры болуп картофель, ногаазын тарып белеткеп, витаминниг кемнер-биле хандыртынып турары чаагай үүле апар чыдар.

Екатерина Ондарның чугаазы-биле алырга, Улуг-Хем, Эрзин, Би-Хем кожууннарда болгаш "Чедер" курорттан ажил-агый аайы-биле дуржулга солчуушкунун чорудуп турары онзагай. Сезоннуг ажил төнө бээрге, аныктарны болгаш

ажыл чок кижилерни ыяш белеткелинче, мал чемин сиген белеткелинче хаара тудары көрдүнүп турар.

Кундустуг суурда "Енисей" совхоз — буураашкыга таварышкыш, катап бут кырынга туруп алырын күзеп чоруур ажил-агый черлеринин бирээзи. Оң директору Александр Диңмей, ол зоотехник эртемниг, бо бедик харысалганы 5 чыл бурунгаар хүлээнип алган. Совхозтун өчүзү болур каш санныг шээр малды ийи кадарчы база чылгыны бир кадарчы карактап турар. Рынок үезинин берге чылдарында октаттынган совхозту катап диргизер дээш диленип, хайдынып чоруур анык удуртукчу Александр Дмитриевичден келир үеде салган сорулгаларын, каш ажилчынны канчаар хандырып турарын сонуургаарымга, ол мынчаар чугаалады:

— Амдызында 150 гектар черге тараа культураларын таарыштыр тарып бис. Часкы хову ажилыңа хереглеттинер бүгүле техникавыс, үрезинивис бар. Мурнунда чылдарда-ла мал чемнерин колдады тарып турган болгаш бо хүннерде курлавырлап алган малывыс чемин 50 төрүүр инек садып алзывысса, аңаа ажылгаар сорулгалыг бис. Чүгле акша херек. Ол дээрге эрги турган сүт-бараан фермазын катап диргизеривис эгези болур. Мындыг сорулгалыг ажилдап турарывысты удуртукчу даргаларывыс деткип, чөпшээрелинда берген. Бо хүннерде "Енисей" совхозта 25 ажилчын, шээр малды ийи кижиге, чылгыны бир кижиге карактап кадарып турар, артканнары хову ажилында хаара туттунган. Ажилчыннарны ажил чок-ла дээш, кижиге болганын хүлээп алырын күзевес мен, олар демей-ле күрүнениң тускай көрүп каан акшазын ап турар болгай. Меңээ ажилга күзелдиг, ажилчын туруштук кижилер херек. Уениң байдалыдаа ынчап барган болгай, билдиг удуртукчу бодунга бүзүрелдиг кижилерин азы төрөл бөлүк аайы-биле бир-ле ажыктыг ажилды бүдүрер дээш хой тайылбыр кылбады.

Александр Диңмей анык кижиге удуртукчу болуп ажилдаары амгы үеде берге дээрин чугаалады, үргүлчү диленип, хайдынар. Ынчалза-даа эртембиллиг анык кижилер ажилдаар кылдыр бо үениң чаяттынган база демделеп олурду. Совхоз директору-ла мен дээш чангыс черге олуруп алгаш, бүгү чүвени оон-моон четчелеп алып мен дээр бодам ында чогул. Оң изиг күзели дуогу

базар шээр-даа, бода-даа мал азырап алза, мал чемин шыдаар. Мурнунда чылдарда курлавырлап алган малының чеми артып турар. Алыс девискээр улуг, сугаттыг шөл бар. Чоокта чаа бир пресстеп каан сигенни 25 рубль дээш элээни саткан, сулазының артыкшылыдын 20 хире

уруглуг. Оң өөнү херээжен ээзи Лидия Биднеевна Кундустуг ортумаак школазында башкылап ажилдап турар. Анык өг-бүлө өскелерге үлегер-чижээн көргүзүп, өдээнде саар инектен эгелээш, чаш хаван оолдары, индуктарга чедир малды тудуп турар. Ол, бир талазында, совхоз-

Поварлары — бухгалтерлер.

хойга-даа орнап алган. Совхозтун бухгалтерлери чүгле шалың санаар эвес, олар мал эмчилери-даа болур, хову бригадазынга улуг поварлар-даа болуп ажилдап турарлар. Чүгле колга шалың албас деп чүве берге, ынчалза-даа аңаа кижиге бүрүзү чаңчыгып калган. А ажилчыннар база аалоранныг, ажы-төлдүг, аштаар хырынныг болгай, ынчангаш шалың орнунга продукция-биле санажыры оларда база чаңчыл апарган деп чугаалап болур.

А.Д.Диңмей өг-бүлелиг, ийи

туң келир үеде бут кырынга туруп алза, азырап болгу дег малмаганының баштайгы көргүзүүдүр деп, Александр чоргаланыр болду. Херим иштинде сиген шөлү, тарылга шөлүндө аңгыда, машина-трактор артык кезектери чер-чери-биле туруп турар. Шак мындыг бурунгаар үзелдиг анык удуртукчунун күзели саат чокка боттанып чоруурун күзээр-дир мен.

Чимисмаа МОНГУШ.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

"Чөлээш" кооперативтин хову бригадазының кежогуңнери.

Культура болгаш амыдырал

“ЧАСКЫ ХАРЛАР ДАМДЫЗЫ”

Апрель айның 13-19 хүнеринде Кызылдың уран чүүл училищениң камерлиг хорун (150 юки киржикчилик) Красноярск хоорайга чораннар. Хорнуң удурткучу — Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Алла Саратовкина. “Часкы харлар дамдызы” фестиваль-конкурска бо башкының өөреникчилери чедишкениниң киришкен. Ук фестиваль-конкурстун эрткениниң дугайында ТР-ниң алдарлыг артизи, ыраажы Вероника Чоодудан бистиң корреспондентивис сонургап айтырган.

— Ниитизи-биле Красноярскиге эрткен фестиваль-конкурска үнелелден берип көрүнерем, Вера Алексеевна.

— Бистиң училищениң тургустунганындан бээр 40 чылдарны алгаш көөрге, мындыг хөй кижикиржикчилик коллективтин бир дугаар республикадан дашкаар үнүшкүнү-дүр. Аңаа белеткелден хөй чүүлдер хамаарышканы чугаажок. Хорнуң удурткучу Алла Николаевна Саратовкина, училищениң өөредилге эргелекчизи Александр Павлович Оскин, директору Викор Васильевич Нагорный оларның улуг үлүг-хуузу маңаа демдеглевес арга чок. Бүгү белеткелдерден аңгыда, хөй санныг акшатуңну база тыпканы ол-дур. ТР-ниң культура болгаш национал херектер сайыды Э.А.Данзын, ооң оралакчызы Е.К.Карелина оларга база улуг деткимчези дээш өөрүп четтиргенивисти илередип каайн.

— “Часкы харлар дамдызы” фестиваль-конкурс чогум чаңчыл болган конкурс ирги бе?

— Ийи дугаар чыл эртип турар фестиваль-конкурс-тур. Ону хоорайның 375 чыл оюнга тураскааткан. Аңаа ортумак өөредилге черлериниң коллективтери киришкени ол. Көрүлден жюриинге профессор-эртмендер Москвадан, Новосибирскиден, Нижний Новгородтан чалатканнар. Ук көрүлден хоорай чагыргазы, крайның девискээрлер аразында харылзаалар килдизиниң деткимчези-биле эрткен. Конкурска уран чүүл училищелериниң сургуулдары дирижер мергежилинге мөөрейлешкени солун.

— Тыва сургуулдарның чедишкени чүү болганыл?

— 3-кү тур соонда болган түннел концертке Тывадан келген аалчыларын кириген. Музыкалыг комедия театрың залыңа камерлиг хорнуң күүселделери дыка шыырак болду. Бир талазында, улуг харысалга болгаш шылгалданы эрткени ол деп болур. Өске талазында, театрың иштики дерилдези — акустиказы (үннүң чаңгылангып, тода дыңналыгы) микрофоннар чок ажылдаарыңа дыка таарымчалыг. Сургуулдар ону магадап, дүвүрөп турза-даа, боттарыңа бүзүрелдиг ырлашканнар. Боттарыңа ыяк белеткелдинге бүзүрелдин көргүстүлөр.

Зал дээрге хос олут чок, шыгырт долу. Эң баштай “Чангы-Хая” бөлүү сыгыт, хөмейин салыптарга-ла, адыш часкаашкынарны диңмий бээр чорду. Улаштыр “Тооруктуг долгай Танымны” чарлаан соонда, хаттыг шорааннарның эзини, тайга-сыннарның шимээн-даажы дыңналып, күчүлүг Эне-Сайның агымы дег хөгжүм куттала берди. Дирижеру Алла Саратовкина, концертмейстери Анжелика Медведева, солистери Сергей Ооржак, Алдаржаан Ховалыг, Май-оол Седип, Айдың Салчак.

Дирижер холун бадырып четтикпээнде-ле, адыш часкаашкынарны часты бээр чорду. Тыва улустун ырларының сүрлүг-күштүү, дээшти ол хире! Дараазында “Өдүгөн тайга” (кыдат композитор Чен Боо хөй үнге таарыштырган), Роберт Лесниковтун хөй үнге таарыштырганы “Теве-Хая”, “Тандым турда”, Алексей Чыргал-оолдун таарыштырганы “Хандагайты” дээн ышкаш тыва классика санында кирген ырлар бедик деңгелге күүсеттинди. Ширийн шырайлыг, буурул баштыг профессорларның безин арны частып, бот-боттарыңче хүлүмзүржүп, магадап ораарын көргөш, чоргааралыгыс хайнып келир чорду.

Күүселде бүрүзү бодунуу-биле онзагай, аралаштыр тургустунган. Аныяк кыс композитор Чойган Комбу-Самданнның “Дыңгылдай” болгаш орус, нанай улустун ырларын хамнар самы-биле каастааны оюн-көргүзүгнү улам солун болдурган өөрүнчүг. Орус классик-композитор С.Рахманиновтун “Весенние воды” деп ырызын мергежиле улуг ыраажылар күүседир боор чүве болгай. Чижээ, Россияның алдарлыг артизи Надежда Красная дээн ышкаш, а бистиң хорнуң күүселдезинде ол улам күштүг дыңналды. Ниитизи-биле 19 ыр күүсеттинген.

— Түннелинде чүнү онзалап демдеглексээр-дир силер, Вера Алексеевна?

— Төнчүзүндө бүдүн зал тура халчып келгеш, адыш часкап “Эр хейлер, тывалар!” деп чагай күзээшкениннерни йөрээп турду. Тыва ырларың аялгасы хоюг, делгем, адаккы чоон үнерден эң бедик херээжен үнерге чедир нарын тургузуглуг. Ону бедик деңгелге күүседиринге мергежил негеттинер. Бо ырларны делегейниң хөй санныг чоннары “Саян” ансамблиниң, “Хүн-Хүртүнүн”, “Сайынхөө Намчылактын” болгаш өске-даа ыраажыларның күүселдези-биле улуг сонургалды болдуруп турар. Бодум безин 30 ажыг чылдарда күүседип келген хиремде, “Тооруктуг долгай Танымны” оолдар ырлап эгелей бээрге, боостаам харлыгып, карак чажы сыстып келир чордум. Тыва улустун ырларын камнап, хумагалап, келир үеде салгалдары-выска алдын-мөңгүндөн артык үнелеп арттырар ужурлуг бис, ол бистиң үнелеп четпес эртиневис ышкажыл. Нота караа танывайн чоран-даа бол, өлүм чок аялгаларны, аас чогаалын арттырып каан өгбелеривиске күдүк басып мөгөөр-дир мен.

— Тыва уран чүүлге юрип чоруур үлүг-хуунар дээш силерге база номчукчуларывыстың өмүнээзинден өөрүп четтиргенивисти илередирин чөпшээрер көрүңер, Вера Алексеевна, моон сонгаар-даа улуг-улуг чедишкениннерни силерге, өөреникчилеринерге күзедим.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ чугаалашкан.

КҮШ-АЖЫЛДЫҢ БАЙЫРЛАПЫ

Бай-Тайга кожууннун төвү Тээли суурну Май байырлалын уткуштур албан организацияларның девискээриниң чанын дерип-каастаан, янзы-бүрү тукчугаштар байырлап шинчизин кирип, кижилерни сорук кирип турган.

Байырлап Май 1-де эртен 10 шакта, кожуун чагырга бажыңың баары-биле транспарантылар, күш-ажылды алгап-мактаан сөстөрлиг лозунг, плакаттарлыг албан организацияның удурткучуларының баштааны чыскаал төп Ленин кудумчузун ээлепкен.

Байырлыг чыскаалдың эгезинде Тээли ортумак школазының өөреникчилериниң чадагтергежилери болгаш ооң соон-

дан хөй-хөй шарлар, чечектер туткан өөреникчилер байырлыг байдалга эрткен.

Оон соонда Тээлиниң төп эмнелгези (удурткучузу В.Т.Ооржак), Тээлиниң профессионал-техниктиг училищезиниң башкылары болгаш студентилери, кедээ ажыл-агый эргелелиниң ажылдакчылары (удурткучузу М.И.Баавыл), Бай-Тайга кожууннун шериг комиссариады (удурткучузу подполковник В.Ермаков), Тээли суур чагыргазының ажылдакчылары болгаш социал төптүн ажылдакчылары Адыгбай, Комсомольская кудумчуларында чыскаалыпкан келгеннер.

Кожууннун бүгү албан организацияларының чону байырлап

шинчи кире берген, 10 чылдар бурунгаар ындыг чыскаалдар болуп турганы дег, кижилерниң арын-шырайында хүлүмзүрүг чайыннаан, уруглар-оолдар ада-иелериниң, хоочуннарның эртип келгени чагай чаңгылдарын уламчылаар дээн изиг күзелин илередип турары илден.

Чыскаалды кожуун чагыргазының даргазы Д.Ш-Д.Хертек, Төлээлекчилер хуралының даргазы С.С-С.Салчак, хоочуннар чөвүлелиниң кежигүнү Зинаида Салчаковна Хертек болгаш өскелер-даа уткуп хүлээп алган болгаш кожууннун күш-ажылчы коллективтеринге байырны чедирип, сөс алганнар хөй болган.

Сарыг-оол САЛЧАК.

ШУЙ СУМУЗУ ТИПЛЭЭН

Май 9-та Бай-Тайга кожууннун төвү Тээли суурнуң В.Сүге-Маадыр аттыг стадионун кожууннун бүгү ажыл-агыйларындан келген спортчулар, көрүкчүлөр кижикиржикчилик кылдыр ээлепкеннер.

Улуг Тиелелгениң 58 чылынга база Тывага херээженнер шимчээшкениниң 75 чылын болгаш Херээженнер эвилелиниң 10 чылдаанын уткуштур Бай-Тайга кожуун чагыргазының удурткучузу-биле спорттун чагыргазының ажылдышкыны болган.

Стадионну долгандыр сумулар айы-биле адрестерин туткан суму-суур чагыргазының чагырыкчылары баштап алган хөй-хөй спортчуларның чыскаалы болган.

Мындыг байырлап бистиң кожуун төвүңе чоокку чылдарда болуп көрбээн, уттундуруп бар чоруур кубок — маадыр ие, Күш-

ажылдың Маадыры Үрүле Кандан аттыг кубок дээш демисел 2 хүн иштинде 15 аңгы спорт хевиринге барык 200 ажыг спортчуларның киржилгези-биле эрткен.

Спорттун массалыг чоруун чедип алыры дээш, улуг үлүг-хуузу кирип, кожуун чагыргазының даргазы Д.Ш-Д.Хертек боду баштап киришкени “аарыкчыларның” болгаш көрүкчүлериң хөй-адын көдүргөн.

Байырлап херээжен спортчуларның аразыңа чарыш-биле эгелээн болгаш спорттун янзы-бүрү хевирлеринге ында-мында, кайда-даа көрүкчүлөр, киржикчилер-биле стадион долдунган. Чараш-ла байырлап болду!

18 хар чедир элээди оолдарның хүрежи кайгамчык солун болуп, Май 9-тун хүнүнде маргылдааларның түннели бооп доозулган. Шуй сумузундан кел-

ген 11 класстың өөреникчизи Аяжы Ооржак кымга-даа октапайн шүглүп үнгени ада-иени, бүгү көрүкчүлериң магадаткан.

Май 9-10-да 2 хүн уламчылаан байырлап хүннериниң түннелинге доктаап көрейн.

Маргылдааларга эң хөй санны алганы, ээлээни дээш Шуй сумузу (даргазы А.Т.Хертек) Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры, маадыр ие Үрүле Кандан аттыг кубокту чаалап алган. II-ги черни Тээли суур чагыргазы ээлээн. А III-кү черни Бай-Тал сумузунун командиы (даргазы М.Х.Калдар-оол) алган. Кожуун чагыргазы маргылдааның киржикчилерин шаңнап-мактаарыңа база спорттун массалыг чоруу дээш үлүг-хуузу кирип чоруур спортчуларга акша шаңналдарын тывыскан.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.

АК-ДОВУРАК — АРЫСКАН

“Арысканга адааннажыыл” мөөрейге Ак-Довурактан озалдап четтивис. Эрткен чылын аажок солун эрткен сураан дыңнааш, черле чедип, сонургаар-дыр дишкен, дугурушкан машинавыс үрели-даа бээрге, кудумчудан машина доскаш, хөлезилеп алдывыс.

Мөөрейге киржип-даа, көрүп-даа келгенер эмгежок! Арысканчылар шүлүк чогаалын дыңнап, сонургап, үнелеп билер, аажок кичээңгейлиг чон-дур. Мөөрей үезинде үнүп-кирип кылаштажып-даа турбас, шаңналдарны тыпсып дооскуже чедир олуттарындан турбас. Суму чагырыкчызы В.Саржат-оол боду бижир, чогаалга сонургалдыг болгаш ындыг бе, суурнун чону магалыг сагылга-чурумнуг, хүндүлээчел, деткижер улус-тур. Мөөрей доостурга, киржикчилерге белек-селек, шаңналдар тыпсыр дээн чон мөөрейниң киржикчилеринден-даа хөй, оочурлап алган тыпсып-ла турар. Боттары киришпейн, аңаа сонургап кээп, дыңнап олурар аалчылар база-ла арбын болду. Кызылдан Мария Күжүгет, Саяна Өндүр, Бай-Тайгадан Киров Хунан дээш, ат-сураа билдингир кижилер-ле хөй.

— Албан-биле дириг чогаалчыларны көрүп алзын дээш огулмуну эдерттип алгаш чедип келдим — деп, Торгалыг чурттуг угбай дыңнатты. Ол хире сонургалдыг кижилер бар-дыр. Шагаан-Арыгдан бир көрүкчү мынча диди: — Бөгүн силерниң бо

мөөрейинерни көргөш, угааным чырып келди.

Эки-ле байырлап-дыр, чүү дээр ону. Черле ынчаш Улуг-Хемде болуп эртип турар чаңчылгы берген чараш байырлардар бары көскү, эскертингир-дир. Ындыг байырлардарга хөй чарыгдалдар үнери билдингир. Улуг-Хем кожуун чагыргазы, даргазы Виктор Пюрюна янзы-бүрү культурулуг хемчеглерге акша-төгөрик харамнанмайн турары өөрүнчүг. Кожууннун культура килдизиниң эргелекчизи Кара-оол Натпий-оолдун ажылыңа бердингени, эгелекчи, элзедикчи ажылдап чорууру илден-дир. “Арыскан чону мындыг чон-на болгай, клубтан үнмейн олуруптар, ам черле шылай-даа берген боор силер, чонум, ам черле төндүрүзүссө кандыгыл, төндүрээлиңер аа” деп, барык көгүде аарак шүлүк байырлалын Кара-оол Донгаковичиниң төндүрүп турарын дыңнааш, чаптап ордувус.

Чоннун сонургалы бо хире улуг турда, шүлүкчүлөр байырлалын — мөөрейин бедик деңгелдиг, республика чергелиг кылдыр эрттирер болза эки-дир. Чайладыр ыраажылар, композиторлар мөөрейлери болуп келир-дир (Хову-Аксы, “Чылдың ырызы”, Үстүү-Хүрээ). Эмчилерниң, башкыларның, хергелекчилер ниитилелдериниң ажылдакчыларының... слеттары эртип турар, а шүлүкчүлөр мөөрейи чок. Бир-ле Степан Агбанович Сарыг-оол чогаалчывыстың юбилейинде

“Уран номчулга” мөөрейин эрптирип турар бис” деп түннөп турган-даа чүве ийин. Ол уттундуруп бар чор ышкаш. Республика чергелиг кылдыр эрттирерде баштай сумуларга эрттиргөш, шилитингеннери кожуунга, оон шылгарааннары найысылалга барып киржир кылып алза чогуур. Культура яамызы, Чогаалчылар эвилели бо айтырыгы кичээңгейге ап, деткижер болза деп күзелдиглер хөй боор ийин. Байырлап — шүлүк мөөрейиниң соонда, эң дээр дээн киржикчилерниң шүлүктериниң чыныды номун чырыкче парлап үндүрер болза, дыка улуг деткимче ышкажыл. “Шүлүкчү мен” дээр кижилер көвүдээн деп шыжыккан хөөннер дыңналып турары чажыт эвес-ле харын. Арага-дарыже сундугуп, эзирип алгаш, шош-содаа үндүрүп чоруурунун орнунга, сөс-биле, одуруглар-биле “чокшуп” чорза дээр боор деп бодаар-дыр мен. Чогум ылап бижип чоруур кижилер “шүлүкчү”, “чогаалчы” деп сөстөрдөн сестип чоруур-дур бис ийин. Шаңнал “ушта шаап” алыр дээш эвес, “чогаалчы” диртип аар сорулгалыг эвес, а сагыш-сеткил үлежир сорулгалыг ук мөөрейни сонургап четкенивисти чамдык кижилерге сөглөксээн ийик мен.

“Амыр-менди чорзувусса, амдыы чылын база Арысканга аалдап чеде бээр бис” дидип, Ак-Довураавысче довураавыс доозуналдыр халдып чанып келдивис.

Лидия ООРЖАК.

Кызыл хоорай чагыргааында

КЫЛДЫНГАН ЧҮҮЛДЕР

● Эрткен неделяда Кызыл хоорайның бюджетинче 3 миллион 763 муң рубль кирген. Ооң-биле хоорайның чуртталга-коммунал ажил-агыйларын болгаш бюджет организацияларын акшаландырган.

● Кызылдың мэриниң оралакчысы Людмила Волгина хоорайның хөй ажы-төлдүг болгаш амыдырал-чуртталгазы чединмес өг-бүлелерниң дилег билдиришикиннерин езугаар 20 хире уругну хоорайның уруглар садтарына оочур чок тургускан.

● Чагырга чери хоорайның чуртталга бажыңнарына болгаш организацияларына 1300 контейнерни Ак-Довурак хоорайның "Тыва даг-дүгү" комбинатына кылдырары-биле чагыг кириген. Эрткен неделяда 800 муң рубльди "Кызылспецсервис" бүдүрүлгө черин таварыштыр комбинатче шилчиткен.

● Эрткен неделяда Кызыл хоорайның албан черлери, бүдүрүлгөлери болгаш организациялары кудумчуларга, бажыңнар чанынга 1700 ажыгыш дөстөрүн олурткан. Хоорайның чагыргааы оларны саддып алырынга 73 муң рубльди чарыгдан. Ыяштар олуртулганы бо хуннерде уламчылавышаан.

● Кызылга Новосибирск хоорайның "АПМ-СИТИ" архитектура-планнаашкын мастерскаязының, "НовоТК" болгаш "Ивакон" фирмаларының удуртукчулары кээп чорааннар. Олар чоокку үеде найысылалда "Башня" чанынга саддыг павильонун тудуп, ажыглалга кирериниң аргаларын өөренип көрүп чорааннар. Оларны-биле "Кызылга чаа саддыг павильонун төлевилелдээр" дугайында керээ чардынган. Аалчылар хоорайның кудумчуларында автобус доктаар черлерни чараштыр чаарты тударының айтырыгларын база дугурушканнар.

Юрий ДАРБАА.

Юрий ДАРБАА.

ОРТУМАК ӨРТЕК МЫНДЫГ

ТР-ниң Чазааның 1998 чылдың июль 18-те №374 болгаш 2001 чылдың июль 24-те №955 докталдарына дүүштүр өг-бүлениң орулгазын ортумаа-биле барымдаалап, хууда дузалал ажил-агыйындан орулга санаар барааннарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң ортумак өртектери ТР-ниң Статистика талазы-биле

күрүне комитединиң болгаш Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының 2003 чылдың апрельде медээзи-биле мындыг болган. Силерге билдингир болуру-биле аш-чемге ажыглаар кол продуктуларны 2001 чылдың декабрь айның өртектөр көргүзүү-биле деннештир көргүстүвүс.

Продукцияның ады	Хемчээли	2001 чыл, декабрь, рубль	2003 чыл, апрель, рубль
Инек ээди	кг	65,24	69,50
Хаван ээди	кг	76,61	91,18
Хой ээди	кг	71,19	87,88
Өшкү ээди	кг	65,00	85,00
Аът ээди	кг	50,00	65,00
Сүт (литр)	кг	11,48	14,67
Дагаа чуургазы	10 борбак	18,44	19,74
Капуста	кг	6,11	22,74
Картофель	кг	6,02	11,25

Инек ээдиниң өртээ шоолуг эспээн дээрден башка, өске эъттерниң өртээ элээн өзе бергени билдингир. Ногаа аймаанда өртектөр ийи-үш катап өскени бисти бодандыраар ужурлуг. Чай дүжүп орав, дузалал ажил-

агыйын сайзырадып, ногаа, картофель тарып, өг-бүлө бюджетинге деткимче бербес болза, өртектөр моон-даа ыңай өзери билдингир.

Сергей ХЕРТЕК.

Чаа хевири

ААРЫГ ТАРАП НЕПТЕРЕВИШААН

Тыныш органнарының вирустуг халдавырлыг аарыгларының чаа хевири (өкпеге дегдиришкенин чаа хевири) тарап нептерээриниң

Ук хамчыктың байдалы делегейде хун бүрү өскерлип турар. Амгы хуннерде 33 чурттарда 7 муң жире кижини оон араан, 600 кижини өлгөн. Эң хөй тарап нептерээшкин Кыдат, Гонконг, Тайвань, Сингапур болгаш өске-даа Мурнуу-Чөөн Азия чурттарында бооп турар. Ол чурттардан агаар оруу-биле ук аарыг дамчып, Европа чурттарына, АКШ-че, Канадаже тарап нептерээн. Тыва-биле кожа Моолда оон араан кижилерниң саны 9 четкен.

Ук аарыгның нептередикчизи аарыг кижини боду болуп турар. Аарыг колдуунда агаар дамчып, тыныш органнары таварты кадык кижилерге тараар. Чамдыкта ажил-агыйы харылзаалар аайы-биле база халдап болур. Аарыгның өөскүдүкчүзү ажил-агыйы херекселдерге 3-4 шак иштинде дириг артып шыдаар аргалыг. Аарыг чыпшыгган соонда, ооң билдинмес байдалы 3-тен 10 хонук чедир узап болур. Халдавыр дээпкенде, кижини баштай харыксырап баксыраар, деридер, бажы, шыңганнары аарыыр, бостаазы кызар, кургаг чөдүл кээр, эът изини 38-39 градус чедер бээр. Тыныш кыскалап, кустуруп база болур. Ооң соонда аарыг ол-ла деңнелинге чоруур ийикпе, чамдыкта температура бадып, кыска үелер иштинде чүгээртээшкиннер-даа туруп

чаа чадазынче көдүрлүп бар чыдар. Оон колдуунда улуг кижилер аарып, өлүп хораар чорукка ховар эвес таваржып турар.

болур. Ынчап чоруу аарыг катап кедереп, аарыг кижээ агаар чедишпестеп, тынары бергедеп, хөрээ дактыжап, чүрээ дүргөдөп эгелээр.

Өкпеге дегдиришкенин чаа хевириден араан деп каразыттырып болур кол демдектер: эът изири (38 градустан өрү), чөдүл, тыныш бачыдаары. Ук аарыгдан аарбас дизе, даараазында хемчеглерни алыры эргежок чугула: Кыдат, Гонконг, Тайвань, Сингапур, Канада, Моолче (аарыг тарап турар чурттар) барбас, хөй кижини чыылган черлерге келбес, чөдүрүп, азырып чоруур кижилерден ырак чоруур, арыгланыр бажың барганда, аш-чем кылырда, холдарны эки чуур, гигиена дүрүмнерин сагып, кадык овуру-хевири амыдыралын чорудары, амиксин, арбидол, дибазол, ремантадин деп организмни аарыгларга удур шынарын экижидер эмнерни, витаминнерни ажыглаар, аарыгның халдап болур айыылдыг таварылгаларында гриппферон, виферон, кифферон, интерферон дээн чижектиг эмнерни ажыглаар, марлядан кылган масканы үргүлчү ажыглаары болгаш оон-даа өске.

Бир эвес бажыңнарга тыныш органнарының вирустуг халдавырындан араан кижини тыпты берзе, дораан эмчиден чалаңар. Эмчи келбээнде, дараа-

зында профилактиктиг хемчеглерни алыңар: аарыг кижини аңгы өрээлче аңгылаар, ооң ажыглаар херекселдерин база аңгылаар, аарыг кижини ажаап турар төрөл база өске-даа өг-бүлө кезигүннери маскарларны үргүлчү кедип, холдарын чуп, дезинфекциялаар тускай салфеткалар-биле чодар болза эки. Өрээлдерни үргүлчү агаарладыры чугула. Өрээлдерни, шкафттарны үргүлчү дезинфекциялаар бүдүмелдер-биле өттүрген өл пөс-биле чодуп, шак ыңдыг бүдүмелдерлиг сугга аяк-саваларны чууру чугула.

Бажыңга дезинфекция чорударда, 4-кү класстың препараттарын ажыглап, оларны канчаар хереглээриниң дугайында бижиктерни эки номчуп, шын ажыглаңар.

Аарыг кижини эмнелгеже аппарат соонда, бажыңга ийиги шыңгы дезинфекцияны чорудары чугула. Ону ыяп-ла санэпидхайгаарал албанының тускай эртемниглери чорудар апаар. *Сактып алыңар, кижини бүрүзү үстүнде адаттыңган хемчеглерни ал тургаш, бодунуң болгаш чоок кижилериниң аарыыр чоруун болдурбайн барып болур.*

Светлана Селезнева, ТР-ниң санэпидхайгаарал төвүнүн онза айыылдыг аарыглар салбырының эргелекчизи.

Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылганың республика төвү

Өг-бүлени быжыглаарының, иени болгаш уругларны камгалаарының республика фондузу ДЕЛЕГЕЙНИН ӨГ-БҮЛЕ ХҮНҮНГЕ тураскааткан "МЭЭН ӨГ-БҮЛЕМ"

деп республика шоу-конкурсту Улусчу чогаадылга бажыңына МАЙ 23-ТЕ 17 ШАКТА эрттирер. Республиканың эң эки өг-бүлө ансамбльдери оюн-тоглаазын көргүзөр. **Билеттерни** Улусчу чогаадылга бажыңының кассазында саддып турар. **Тел:** 3-34-46, 1-11-78, 1-12-05. **Өртээ 50 рубль.**

КИНО

Май 22-де. "Борьба за любовь" (Индия) 12.00. "Бишунма — летящий воин" 9.40, 14.10. "Анализируй-то" (США, комедия) премьеры 17.00. **Видеозал:** "Звонок" (США, комедия) 10.10, 12.10, 14.20, 16.20, 18.20. Май 23-25-те "Анализируй-то" (США, комедия) 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20, 19.10. **Видеозал:** "Туру" (Индия) 9.50, 11.40, 13.30, 15.20, 17.10, 19.00.

Аян Кончукович МОНГУШКА 1998 чылдың июнь 14-те Чыраа-Бажы ортумак школазының тывысканы АИ № 3266620 аттестадының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

"Шын" солунну дамчыштыр

Берге аарыгга таварышкыш, чырык өртемчейден чарлып чоруткан дунмазы Аясмаа Владимировна ДОРЖУНУ сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен Василий Владимирович Бюрбюге, мен 78 харлыг адазы Владимир Тере-Бижирович Бюрбю, сеткилим ханызындан четтиргенимни дамчытпышаан, амыдырал-чуртталгазынга экини "Шын" солун дамчыштыр илереттим.

Кызыл хоорайда чурттап турар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuvu.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек. РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпур килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8028. Чагыг 58.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 БО ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген. Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинзон-Кравченко, 1). Солунда парлаттыңган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыттыңган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.